

SUG'DNING IX–XIII ASR QISHLOQLARI: LOKALIZATSIYASI VA IQTISODIY O'RNI

© 2025. **Abduvali Aslanov**

Yahyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti

Kalit so'zlar: Sug'd, Samarqand, Somoniylar, Qoraxoniylar, arab-fors manbalari, qishloqlar, lokalizatsiya.

Maqola IX–XIII asrlarda Markaziy Sug'd mintaqasidagi qishloqlarning rivojlanishi, ularning geografik joylashuvi, xo'jalik tizimi, ijtimoiy tuzilishi va madaniy hayotini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot Somoniylar va Qoraxoniylar davriga oid arab-fors yozma manbalari va arxeologik topilmalar asosida olib borilgan. Xususan, qishloqlarni tarixiy manbalardagi nomlar, masofalar va zamonaviy toponimik tahlillar yordamida topografik lokalizatsiya qilish metodlari qo'llanilgan. Unda Sug'd qishloqlarining Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Ular Somoniylar va Qoraxoniylar davlatlari agrar asosidagi iqtisodiyotini ta'minlovchi muhim tarkibiy qism sifatida namoyon bo'lgan. Shuningdek, ushbu tadqiqot orqali IX–XIII asrlardagi Movarounnahr mintaqasidagi qishloq turmushi va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar yuzasidan chuqur xulosalar chiqarish imkoni yaratiladi.

Arxeologik qazishma materiallari va topografik ma'lumotlar yuqorida keltirilgan usullarga qo'shib, o'rta asrda «qishloq» tushunchasining shakli, boshqaruv tizimi va iqtisodiy bazasi haqida chuqurroq ma'lumotlar beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Sug'd qishloqlari rivojlangan sug'orish tizimlari orqali dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan; hunarmandchilik va mato to'qish iqtisodiy hayotda muhim o'rin tutgan. Qishloqlar shaharlarga oziq-ovqat etkazgan va Ipak yo'li bo'ylab o'tgan savdo yo'llariga yaqin joylashgani tufayli mintaqaviy savdo-sotiq va madaniy almashinuvda faol ishtirok etgan. Ilmiy nuqtai nazaridan maqola Sug'd qishloqlarining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rnini aniqlashga va ularning iqtisodiy-madaniy rivojlanishdagi rolini ochib berishga xizmat qiladi.

СЕЛЬСКИЕ НАСЕЛЁННЫЕ ПУНКТЫ IX–XIII ВЕКОВ: ЛОКАЛИЗАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ

© 2025. **Абдували Асланов**

Самаркандский институт археологии имени Я. Гулямова

Ключевые слова: Согд, Самарканд, Саманиды, Караханиды, арабо-персидские источники, сельские поселения, локализация.

Статья посвящена исследованию развития сельских поселений в Центральном Согде в IX–XIII веках, их географического расположения, хозяйственной системы, социальной структуры и культурной жизни. Исследование основано на арабо-персидских письменных источниках и археологических материалах, относящихся к эпохам Саманидов и Караханидов. Особое внимание уделено методам топографической локализации поселений на основе исторических названий, расстояний и современных топонимических анализов. Особо подчеркивается роль согдийских поселений и развитии цивилизации Центральной Азии. Они рассматриваются как важная составная часть аграрной экономики государств Саманидов и Караханидов. Исследование предоставляет возможность для глубокого анализа сельской жизни и социально-экономических процессов в Мавераннахре в IX–XIII веках.

Археологические материалы раскопок и топографические данные, дополняя вышеуказанные методы, предоставляют более глубокую информацию о форме средневекового понятия «село», её системе управления и экономической основе. Результаты показывают, что сельские поселения Согда развивались на основе ирригационных систем и занимались земледелием, садоводством и скотоводством; ремесла, включая ткачество, занимали важное место в экономике. Благодаря близости к городам и торговым путям Великого шелкового пути, деревни активно участвовали в региональной торговле и культурном обмене. С научной точки зрения статья вносит вклад в уточнение роли согдийских поселений в истории Центральной Азии и раскрывает их значение в экономическом и культурном развитии региона.

Kirish.

Markaziy Sug'ddagi o'rta asr qishloqlarini har tomonlama o'rganish tarixiy nuqtai nazardan nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bu tadqiqotlar natijasida nafaqat mintaqa tarixini, balki Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarini ham chuqurroq anglab olish imkoni yuzaga keladi. Shu bilan birga, arxeologik, etnologik va tarixiy manbalarni ilmiy tarzda tahlil qilish orqali o'sha davr kishilarining turmush tarzi, ekologik sharoitga moslashuvi, etnik-diniy muhiti hamda mintaqaning savdo munosabatlaridagi o'rni haqida boy ma'lumotlar olish mumkin.

Markaziy Sug'd vodiysi, xususan Zarafshon daryosining o'rta oqimi, dehqonchilik uchun juda qulay sharoitlarga ega bo'lib, bu mintaqaning unumdor erlari kanallar, ariqlar va korizlar kabi irrigatsiya tarmoqlari orqali sug'orib turilgan. Bu yerlarda don, sabzavot, poliz mahsulotlari, katta hududlardagi bog'-rog'larda uzum hamda turli-tuman mevalar etishtirilgan. Shu sababli, qishloqlar shahar markazlari uchun asosiy oziq-ovqat ta'minlash maskani sifatida xizmat qilgan.

Sug'd qishloqlarida dehqonchilik bilan bir qatorda qo'nehilik, kulolchilik, to'qimachilik, ohak tayyorlash, temirchilik singari bir qancha hunarmandchilik sohalari ham rivojlangan. Bu mahsulotlar shahar bozorlariga etkazib berilgani sabab, shaharlar va qishloqlar iqtisodiy aloqalar orqali chambarchas bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, qishloqlar Ipak yo'li orqali o'tuvchi savdo karvonlarini oziq-ovqat bilan ta'minlab turgani ularning mintaqaviy savdo-sotiqdagi ahamiyatini oshirgan.

O'rta asrlarda qishloqlar mahalliy boshqaruv tizimining eng asosiy bo'g'ini sifatida e'tirof etilgan. Ular orqali soliq yig'ish, qishloq xo'jaligi siyosatini hayotga tatbiq etish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Ayrim qishloqlar esa strategik joylashuvi bois harbiy-logistika vazifalarini bajarib, qal'a yoki mudofaa nuqtasi sifatida ham faoliyat yuritgan.

Shu tarzda, Markaziy Sug'd mintaqasidagi qishloqlar siyosiy barqarorlikka ham xizmat qilib, markaziy hokimiyat bilan aholi o'rtasida "ko'priq" bo'lgan. Markaziy Sug'dda islom dini bilan bir qatorda, zardushtiylik va nasroniylik ham ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Arxeologik topilmalar (qabristonlar, ibodatxonalar, uy-joylar qoldiqlari) orqali qishloq aholisining diniy e'tiqodlari, marosimlari, hayot tarzi haqida ishonchli dalillar olish mumkin. Shu bois bu hududlar Markaziy Osiyo mintaqasidagi dinlararo munosabatlarni o'rganish uchun ham muhim manba vazifasini o'taydi. Qishloqlar Ipak yo'lining muhim qismi bo'lib, mintaqaviy va xalqaro savdo jarayonlarida faol ishtirok etgan. Savdo karvonlari yo'lining mavjudligi aholi migratsiyasini ham rag'batlantirgan: bir tomondan, tashqi bozorlarga chiquvchi savdogarlar, hunarmandlar uchun imkoniyatlar kengaygan bo'lsa, ikkinchi tomondan, madaniy aloqalar ham kuchaygan.

Arxeologik tadqiqotlar, to'plangan bioarxeologik materiallar Markaziy Sug'd qishloqlari aholisining iqlim o'zgarishlariga qanday moslashganini, suv resurslarini qanday tarzda boshqarganini ko'rsatib beradi. Irrigatsiya tizimidagi o'zgarishlar, bu tizimning aniq vaqtlar davomida kengayishi yoki tanazzulga uchrashi – barchasi tarixiy davrlarda aholining turmush tarzi, iqtisodiy sharoitlar bilan bog'langan.

Markaziy Sug'd qishloqlarini arxeologik va etnografik jihatdan har tomonlama o'rganish orqali biz nafaqat mintaqa tarixini aniqroq tasavvur qilamiz, hamda butun Markaziy Osiyo sivilizatsiya jarayonlarini ham chuqurroq tushunamiz. Qishloqlar mahalliy boshqaruv tizimida muhim bo'g'in vazifasini bajargani, oziq-ovqat ta'minotida hal qiluvchi o'rin tutgani, xunarmandchilik va savdoda muhim rol o'ynagani ularning o'rta asrlar tarixida qanday ahamiyat kasb etganini yaqqol ko'rsatadi.

Shuningdek, bu izlanishlar mintaqaning boy madaniy merosini aniqlash, saqlash va uning jahon tamaddunida tutgan o'rini belgilashda ham muhim ahamiyatga ega. Markaziy Sug'ddagi o'rta asr qishloqlarini ilmiy jihatdan chuqur tadqiq qilish orqali biz Markaziy Osiyo tarixini yanada keng qamrovli, har tomonlama batafsil ta'riflash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqot IX–XIII asrlarda Sug'd mintaqasidagi qishloqlarning lokalizatsiya masalalari va ularning iqtisodiy-ijtimoiy rolini o'rganishga qaratilgan bo'lib, tarixiy-tahliliy va kompleks yondashuv asosida amalga oshirildi.

Ushbu tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Tarixiy tahlil usuli – yozma manbalardagi ma'lumotlar xronologik va kontekstual jihatdan o'rganildi;

Manbashunoslik tahlili – arab va fors mualliflarining asarlari (al-Istaxriy, Ibn Xavqal, al-Muqaddasiy, Yaqut al-Hamaviy, Sam'oniy va boshqalar) mazmunan tahlil qilindi;

Toponimik tahlil – o'rta asrdagi joy nomlari hozirgi geografik tuzilma bilan taqqoslandi va qishloqlarning ehtimoliy joylashuvi aniqlandi;

Arxeologik ma'lumotlar tahlili – qazilma joylar, turar-joylar va hunarmandchilik markazlari orqali qishloq turmushi tiklandi;

Tadqiqotda birlamchi yozma manbalar, arxeologik materiallar, shuningdek, zamonaviy tarixiy-geografik va arxeologik tadqiqotlar asos qilib olindi. Manbalar tanlovida ularning asl nusxalari va eng ishonchli ilmiy tahrirlari afzal ko'rildi.

Tahlil jarayonida qishloq va shahar atamalarining o'ziga xos belgilarini farqlash, aholi miqdori, iqtisodiy faoliyat turlari, siyosiy maqomi va infratuzilmasini aniqlash asosiy mezon bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, sug'orish tizimlari, karvon yo'llariga yaqinlik, xom ashyo ta'minoti va hunarmandchilik markazlariga integratsiya darajasi kabi omillar ham e'tiborga olindi.

Metodologik yondashuv Sug'd qishloqlarining lokalizatsiyasini aniqlash, ularning iqtisodiy vazifalari va ijtimoiy tuzilmasini baholashda muhim vosita bo'lib xizmat qildi. Tadqiqot natijalari orqali Sug'd qishloqlarining Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida tutgan o'rni kengroq va asosli ravishda yoritildi.

Manbalarda qishloq tushunchasiga ta'rif. O'rta asr arab-fors manbalarida qishloq atamasi ostida qanday aholi manzilgohlarini nazarda tutgan, ular shahar yoki kichikroq shaharlarni qishloqdan qanday ajratgan degan savolga javob berish kerak. Arab-fors yozma manbalarida qishloq va shahar tushunchalari aniq farqlangan bo'lib, har bir atamaning o'z o'lvohlari va belgilar bo'yicha ta'rifi berilgan. Ushbu manbalar qishloqni asosan iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ta'riflab, uni shahardan farqli ravishda ko'rsatganlar.

Qishloq tushunchasi. Arab-fors manbalarda «qariya» (قَرْيَة — qariya) atamasi qishloqni anglatib, asosan quyidagi xususiyatlarga ega aholi punkti sifatida tasvirlangan. Qishloqlar sug'oriladigan erlar yoki dashtlar yaqinida joylashgan bo'lib, aholisi dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Qishloqlar kichik aholi punkti bo'lib, odatda, ular bir necha o'ntadan bir necha yuzlab xonadonlarga qadar iborat bo'lgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, qishloqlarda bozorlar yoki katta diniy inshootlar kam uchragan.

Qishloqlarni mahalliy boshliqlar yoki «rais»lar boshqargan, ammo ular mustaqil siyosiy hokimiyatga ega bo'lmagan. Davlat tomonidan tayinlangan soliq yig'uvchilar qishloq iqtisodiyotini nazorat qilgan.

Shahar (مَدِينَة – madina) tushunchasi. Arab-fors manbalarda shaharni tasvirlashda asosan quyidagi jihatlar ta'kidlangan:

Shaharlarda hokimiyat boshqaruvi markazlari, bozorlar, masjidlar va ma'muriy binolar bo'lgan. Ular ma'lum mintaqaning siyosiy va iqtisodiy markazlari sifatida faoliyat yuritganlar.

Shaharlar ko'pincha mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, mustahkam himoya tizimiga ega bo'lgan. Shuningdek, shaharlarda keng ko'lamlı suv ta'minoti, hammomlar va boshqa ko'plab inshootlar bo'lgan.

Shaharlarda hunarmandlar, savdogarlar, ulamolar, davlat va harbiy amaldorlari, turli sohalarda faoliyat ko'rsatgan hunarmand aholi vakillari yashashgan.

Arab-fors manbalarda qishloq va shahar o'rtasidagi asosiy farq quyidagi mezonlar orqali belgilangan (1-jadval).

Kriteriya (mezon)	Qishloq (qariya)	Shahar (madina)
Aholi miqdori	Kamsonli aholi	Zich va xilma-xil aholi
Iqtisodiy faoliyat	Qishloq xo'jaligi, chorvachilik	Savdo, hunarmandchilik, xizmat ko'rsatish
Siyosiy status	Mahalliy boshqaruv (rais)	Davlat ma'muriyati markazi
Infrastruktura	Sodda turar-joylar, sug'orish tizimi	Tosh yo'llar, bozorlar, masjidlar va boshqalar
Himoya tizimi	Mahalliy hokimlar, amir, marzbon kabi amaldorlar tomonidan himoya	Devorlar, qasrlar, qo'riqchi qo'shinlar

Al-Muqaddasiy o'z asarlarida shaharlarni markazlashgan ma'muriy va iqtisodiy markazlar sifatida ta'riflagan, qishloqlarni esa «o'zining erlari va obod dehqonchiligi bilan mashhur joylar» deb ta'kidlagan. Al-Istaxriy qishloqlarni yirik sug'oriladigan hududlarda joylashgan, erga bog'liq aholi punkti sifatida tasvirlagan. Uning ma'lumotlariga ko'ra, ba'zi qishloqlar juda katta bo'lib, ba'zilarining aholisi shaharlar aholisidan ham ko'proq bo'lgan. Ibn Xavqal esa shaharlarning bozorlari va savdo yo'llari bilan bog'liqligini ta'kidlagan va qishloqlarni asosan qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan aholi punkti sifatida ko'rsatgan.

Arab-fors yozma manbalari tahlili qishloqlar asosan qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan aholi punktlari sifatida tasvirlangan va ular shaharlarga qaraganda ijtimoiy va siyosiy jihatdan kamroq rivojlanganligini ko'ramiz. Qishloq va shahar o'rtasidagi farqni ularning iqtisodiy funksiyalari, boshqaruv tizimi va infrastrukturasi belgilagan.

Samarqand va uning atrofidagi ko'plab shahar va qishloqlar Somoniylar davrida ham Qoraxoniylar davrida ham o'zining madaniy, siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy mavqeini yo'qotmagan. Markaziy Sug'dning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta ijobiy o'zgarishlar Somoniylar davridayoq boshlangan bo'lsada, mazkur jarayonlar Qoraxoniylar davrida ham davom etgan. O'zgarishlarga Somoniylar davridagi kuchli markazlashtirish tendensiyasi va Qoraxoniylar davlati davridagi markazdan qochish tendensiyasi ham aks ta'sir etmagan. Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra, XI-XII asrlarda Movarounnahr shaharlari IX-X asrlardagiga nisbatan ancha tez rivojlangan. Shunga muvofiq tarzda iqtisodiy baza va savdo-sotiq ham kuchaygan.

Manbalar tahlili. Markaziy Sug'dning IX-XIII asr qishloqlari xaqida bir nechta manbalar mavjud. Ular orasida al-Istaxriy bergan ma'lumotlar diqqatga sazovor. Muallifning "Kitab al-Masalik val-Mamalik" asarida qiziqarli ma'lumotlar uchraydi: "Samarqand Sug'di biz aytgan eng obod uchta joyning biridir. Gullab-yashnagan Sug'd vodiysi Buxorodan Buttam chegarasigacha o'ng va so'l tomondan uzluksiz tutashib ketgan. U yashil bog'lari bir-biriga ulashgan sakkiz kunlik masofadagi ko'kalamzor maydonlardan iboratdir. Doimiy oqib turuvchi daryolar bilan o'ralgan. Bog'lar va maydonlarida hovuzlari bor. Yam-yashil daraxtzor va ekinzorlari vodiyning ikki tarafi bo'ylab davom etadi. Ularning ortini dalalar to'ldiradi. Ulardan keyin chorva yaylovlari boshlanadi. Ko'kalamzorlar qurshovidagi har bir shahar va qal'a yashil ipak ko'ylak kabi yashnab turadi. Bu joy anhorlar o'zani bo'ylab chok tortilgan va mustahkam qasrlar bilan bezatilgan, Allohning daraxtlariva anvoyi gullari bilan ziynatlangan o'lkadir. Barcha manzilida bog'lar, hovuzlar va oqar suvi bor" (Istaxriy 2019: 134-135)

Ibn Xavqal o'zining "Kitob surat al-ard" geografik asarida ham Samarqand Sug'dining o'z davridagi tabiati xususida ma'lumotlar keltirib o'tgan: "Samarqand Sug'dida esa, biz u erda biror bir er yoki shaharni bilmaymizki, agar odam uning qo'handiziga chiqsa, uning nazari daraxtlardan holi bo'lgan tog'lar yoki changli sahroga tushsa. Chunki ularning dalalari daraxtlar bilan o'ralgan,

yam-yashillikka burkangan. Abu Usmon aytganki, o‘simliklarning yam-yashilligi orasida joylashgan dalalarning bo‘z ziynatdir. Lekin keng maydonni egallagan bo‘z tuproqqa ishlov berilmagan bo‘lsa, bunday manzara o‘zining go‘zallik xususiyatidan mahrum bo‘ladi, uning hech qanday ziynati qolmaydi, huzur baxshligi yo‘qoladi, sayohatchining nazariga lazzat baxsh etmaydi. Samarqand Sug‘di esa men zikr etgan uchta er, (ya‘ni) Damashq al-G‘utasi va al-Ubulla vodiysi ichida eng gullab yashnaganidir. Fors ahlining aytishicha, u Bavvon darasi kabidir, chunki Buxoro chegarasidan as-Sug‘d vodiysining o‘ng va chap tomonida al-Buttam (tog‘li o‘lkasi) chegarasiga qadar dalalar cho‘zilgan bo‘lib, ularning yam-yashilligi uzluksiz, gullab-yashnashi cheksizdir.

Ular shunchalik ko‘pki, (yo‘lovchi) sakkiz kunlik yo‘l davomida ketma-ket bog‘lar, bo‘stonlar, yaylovlar va daralar orasidan yurib, (uning yo‘li) yaylovlar va dalalar orasidagi suvlari to‘xtovsiz oqib turuvchi anhorlar va hovuzlarning mavjudligidan yana ham engillashadi. Daraxtlarning va o‘simliklarning yam-yashilligi daryoning ikkala tomoni bo‘ylab cho‘zilgan, ularning ortida ekinzorlar (joylashgan), ekinzorlar ortida esa ularni guyo qo‘riqlab turgandek podalarga (boy) yaylovlar, qasrlar va yam-yashilliklar orasida charaqlab turgan har bir shahar va qishloqning qal‘alari (joylashgan) bo‘lib, guyo suv yo‘llari yashil ipak mato ustidan quyib yuborilgandek va qasrlar bilan bezatilgandek. (as-Sug‘d) Allohning eng toza, eng daraxtlari ko‘p, eng farovon va eng mevalarga boy o‘lkasidir. Uning barcha aholi maskanlari borlar, hovuzlar va oqar suvlar bilan zich o‘ralgan. U erda biror bir ko‘cha, mahalla, bozor, tuman, qasr yoki shahar yo‘qki, unda oqar suv yoki sokin (suvli) hovuz bo‘lmasa” (Ibn Havqal 2011: 28).

Ibn Xurdodbehning qalamiga mansub «Kitob al-Masolik va al-Mamalik» asarida Sug‘d yo‘llari va qishloqlari haqida ma‘lumotlar bor: “Samarqand atrofida daryolar va obi-hayot manbalari mavjud bo‘lib, bu hududning hosildorligini oshiradi. Sug‘d vodiysidagi daryolar va manbalar shaharning qishloq xo‘jaligi va obodonchiligida katta ahamiyat kasb etgan. Samarkand hududida ko‘plab bog‘lar va yashil hududlar mavjud bo‘lib, bu shaharni yanada go‘zal va yashashga qulay qilgan” (Ibn Xordadbex 1988: 134). Al-Muqaddasiyning qalamiga mansub «Ahsan at-taqasim fi ma‘rifat al-aqalim» asarida Sug‘d viloyatining aholisi va qishloqlari haqida yozgan: “Sug‘d viloyatning poytaxti Samarqand shahri. Bu mintaqaning eng katta shahri. Samarqandda o‘n ikkita qishloq tumani (rustaq) bor. Ulardan oltitasi janubda joylashgan, xususan Bunjikas, Varag‘sar, Maymurg‘, Sanjarfag‘an, Darg‘om va Afshar. Shimoliy hududlar, jumladan, Yarkas shahri, bular Burnamas, Buzmajon, Kabudanjakas, Vizar va Marzban ” (Ciner 2018: 225)

Al-Mukaddasiy Samarqandning hosildor erlari va daryolarga yaqin joylashuvini ta‘riflaydi. U shahar atrofida bog‘lar va tokzorlar ko‘pligini, bu esa shaharning iqtisodiy rivojiga katta hissa qo‘shganini ta‘kidlaydi (al-Muqaddasi 1875: 200–210). Shuningdek, Yaqut al-Hamaviyning “Mu‘jam al-buldon” asarida Sug‘d qishloqlarining toponimikasi haqida batafsil yozgan. Masalan – Samarqanddan 7 farsax masofada joylashgan Zarmon nomli kichik qishloq bor. Bu qishloq boshqa manbalarda ham tilga olingan (Yakut 1875: 176–179).

Yuqorida nomlari sanab o‘tilgan birlamchi yozma manbalar orqali X–XIII asr boshlarida Samarqand atrofida joylashgan ko‘plab katta kichik qishloqlarning tabiati, sug‘orilishi va dehqonchiligi xaqidagi ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz.

Munozara va muhokama. Markaziy Sug‘ddagi qishloqlar geografiyasi va tarixiy ahamiyati.

Arab-fors muallifalari bergan joy nomlari, ularning masofasi va hozirgi toponomik ma‘lumotlar asosida o‘rta asr qishloqlarining lokalizatsiya qilish mumkin. Mualliflar ma‘lum bir viloyat, shahar va rustaq xaqida ma‘lumot berish asnosida shu joy atrofidagi qishloq erlari xaqida ham to‘xtalib o‘tishgan. Biz aynan shu ma‘lumotlar orasidan Sug‘d qishloqlari joylashuvini aniqlashimiz mumkin. Markaziy Sug‘d shaharlari va qishloqlari to‘g‘risida boshqa mualliflarga qaraganda mufassalroq

ma'lumotlar bergan Yoqut al-Hamaviy, Abdulkarim Sam'oniylar va Abu Xafs an-Nasafiylarning ma'lumotlari asosida ayrim qishloqlarni alohida lokalizatsiyasi qilish mumkin (2-jadval).

Qishloq nomi	Masofasi	Manbalar	Hozirdagi o'rni
Bikas	Samarqanddan 4 farsah.	An-Nasafiy	Ishtixon tumanida
Dahnav	Samarqanddan 3 farsah	An-Nasafiy	Oqdaryo tumanida
Jirad	Samarqanddan 3 farsah. Jirad tog'i yaqinidagi qishloq	An-Nasafiy	Qo'shrobd tumanida
Farankad	Robinjondan 1,5 farsah.	An-Nasafiy	
Furfara	Robinjondan 1,5 farsah.	An-Nasafiy	
Hartank	Samarqanddan 3 farsah masofada.	An-Nasafiy	Payariq tumanida
G'urminova	Moymurg' tumanida, Samarqanddan 2, 3 farsah	An-Nasafiy	Urgut tumanida
Zardo'za	Samarqanddan 4 farsah, Kesh dovoni atrofida	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Urgut tumanida
Idaj, Iduj	Samarqanddan 3 farsah, Shavdor tog'lari yaqinida	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Urgut tumanida
Katvon	Samarqanddan 5 farsah.	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Bulung'ur tumanida
No'va	Samarqanddan 3 farsah, Vidor yaqinida	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Payariq tumani
Sog'arj	Samarqanddan 5 farsah	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Ishtixon tumanida
Xushufag'n	Samarqanddan 10 farsah masofada joylashgan	Sam'oniylar va Yoqut al- Hamaviy	Kattaqo'rg'on tumani

Zarafshon vohasi O'rta Osiyoning eng qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biri bo'lib, u erda dehqonchilik madaniyati ilk davrlardan boshlab rivojlangan. Musulmon muarrixlari, shuningdek, Xitoy sayyohlari va boshqa ko'hna yozma manbalar orqali biz bu vohadagi iqtisodiy-ijtimoiy hayot, shaharlar va qishloqlar tarhi haqida ma'lum bir tasavvurga ega bo'lamiz.

Rivojlangan o'rta asrlarga oid yozma manbalarda Zarafshon vohasi bo'ylab jami 223 ta qishloq mavjud bo'lgani haqida fikr mavjud. Shulardan 101 tasi Samarqand viloyatida (Markaziy Sug'd) joylashganligi haqidagi ma'lumotni V.V. Bartold qayd etadi (Бартолд 1963: 173–187). Arxeologik tadqiqotlar hamda manbalar tahlilidan kelib chiqib, ba'zi tadqiqotchilar Samarqand viloyati qismida (Zarafshonning o'rta oqimida) mingyilliklar davomida yuzdan ortiq qishloqlar mavjud bo'lgan bo'lganligini ta'kidlaydilar (Asqarov 2015: 412).

Arab sayyohi Ibn Havqal Zarafshon daryosini bir necha kunlik masofa davomida kuzatib, daryo bo'yida joylashgan ayrim shaharlar va mamlakatlar, shuningdek, irrigatsiya tizimlari haqida batafsil yozgan. Unga ko'ra, daryo Samarqanddan ikki kunlik yo'l masofasida qolgach, undan "Fay" deb nomlangan katta kanal chiqib, butun Sug'dda unchalik keng tarmoqlarga ega bo'lgan boshqa biror kanal mavjud emasligini ta'kidlaydi. Ibn Havqal bu erda aholining zichligini, iqtisodiy hayotda dehqonchilik, bog'dorchilik va chorvachilik muhim o'rin tutishini uqtirib o'tadi (Betger 1957: 17).

Abu Hafs an-Nasafiylarning "Al-Qand fi zikr ulamo Samarqand" hamda Abu Sa'd as-Sam'oniylarning "Kitab al-Ansab" asarlari Markaziy Sug'ddagi ayrim qishloqlar haqida batafsilroq ma'lumot beradi. An-Nasafiy Ofarinkent nomini A'frankadiy nisbali olimning tarjimai holini bayon etish asnosida tilga oladi va uni Ishtixon yaqinida joylashgan bir qishloq sifatida atagan. As-Sam'oniylar esa Ofarinkentni

(Farankad yoki Afrankad) Samarqanddan 5 farsax (taxminan 30–35 km) masofada joylashgan deb qayd etadi. “Hudud al-Olam”da esa Ofarinkent (Ofarankent) kichik shaharcha sifatida tilga olinib, u daryo va Ishtixon o‘rtasida joylashgani aytiladi.

“Al-Qand fi zikr ulamo Samarqand” asarining forsiycha nusxasida bu qishloq Samarqanddan 4 farsax (25–28 km) masofada ekani, Sug‘d hukmdori Gurak uni o‘z inisi Afarun uchun barpo etganligi, nomi ham shu shaxs nomidan kelib chiqqanligi aytiladi (Kamoliddin 2014: 89). Ofarinkent VII asrdayoq bunyod etilgan deb taxmin qilinadi. Bu qishloq dehqonchilik, bog‘dorchilik, hunarmandchilik rivojlangan mintaqa sifatida, qolaversa, Buxoro–Samarqand yo‘lida joylashgani uchun iqtisodiy jihatdan ham ahamiyatli bo‘lgan.

Kabudanjakas. Istahriy o‘zining asarida Kabudanjakas rustaqini ham, uning markazini ham “Kabuzanjkat” deb atagan (Istaxriy 2019: 164). Unga ko‘ra, butun rustaq qishloqlar va daraxtzorlar bilan qoplangan bo‘lib, aholining asosiy mashg‘uloti dehqonchilik edi. Ibn Havqal “Kitob surat al-Ard” asarida shu ma‘lumotlarni qaytarib, Kabudanjakatda katta qo‘rg‘on, bog‘lar va sug‘orish tizimi haqida batafsil bahs yuritadi (Ibn Havqal 2011: 63). Zamonaviy tadqiqotchilardan H. G‘. Axunboboev esa Mingtepa massivida joylashgan yirik arxeologik yodgorlik – Qo‘rg‘ontepa aynan shu Kabudanjaket rustaqining markazi bo‘lganini ta’kidlaydi (Ахунбабаев 1990: 26–27).

Ishtixon. Ilk o‘rta asrlardan boshlab Ishtixon Markaziy Sug‘dda shakllangan muhim iqtisodiy, siyosiy va madaniy markazlardan biri bo‘lgan. Ibn Havqal, al-Istaxriy va al-Muqaddasiylar asarlarida Ishtixon xususida juda qiziqarli ma‘lumotlar uchraydi. Xususan, Ibn Havqal “Kitob surat al-Ard”da Ishtixon havosi juda sog‘lom, atrofi bog‘lar, qishloqlar, o‘tloqlar, sayrgohlar va qamishzorlarga boy ekanini ma‘lum qiladi (Ibn Havqal 2011: 207). U butun Sug‘d o‘lkasi deyarli bir xil iqlimga, unumdorlikka, ko‘kalamzor o‘tloqlarga ega ekanini, bu esa dehqonchilik hamda bog‘dorchilikni rivojlantirish imkonini berganini qayd etadi.

Dobusiya. Ibn Havqal ma‘lumotlariga ko‘ra, Dobusiya Zarafshon daryosining janubiy sohilida, Arbinjonga nisbatan kichikroq shahar bo‘lgan (Betger 1957: 27). As-Sam‘oniy va Yoqut al-Hamaviy ma‘lumotlarida Dobusiyadan yarim farsax (taxminan 3–4 km) masofada Qandukin qishlog‘i joylashgani aytiladi (Камалиддинов 1993: 88). Shu atrofda joylashgan yana bir yirik qishloq – Rag‘in ham manbalarda “shahar ko‘rinishidagi katta qishloq” sifatida tasvirlangan (Камалиддинов 1993: 100). Dobusiya harbiy-strategik jihatdan ham muhim bo‘lib, Sug‘dni janubdan kelgan yo‘llar bilan bog‘lagan.

Shavdor. Shavdor yozma manbalarda Varaqsar va Maymurg‘ rustaqlaridan sharqda va janubi-sharqda joylashgan tog‘li hudud sifatida eslatiladi. Abulkarim as-Sam‘oniy malumotiga ko‘ra, Samarqand viloyati tog‘li Shavdor erlarigacha cho‘ziladi. Istahriy ma‘lumotlarida mana shu hududda Vazd (Vizd) qishloqlari tilga olinadi. V. V. Bartold fikricha, ibn Havqal eslab o‘tgan nasroniylar (xristian) qishlog‘i Vazkard aynan shu Shavdor tumani tarkibida bo‘lgan (Бартолд 1963: 145).

Sanjarfag‘n. Al-Istahriy va Ibn Havqal Sanjarfag‘nni nisbatan kichik rustaq deb qayd etishgan (Istaxriy 2019: 162; Ibn Havqal 2011: 61). Al-Muqaddasiy esa “Sanjarfag‘n aholisi zich joylashgan, iqlimi boshqa qishloqlardan ko‘ra yoqimliroq, mevalari shirin, erlari serhosil” deya ta’riflaydi (Ciner 2018: 225). XVI asrga oid vaqf hujjatlarida bu nom “Sanjar Fig‘on” shaklida uchraydi (Мукминова 1966: 254–255). Keyinchalik yozma manbalarda u Zanjirbog‘ sifatida ham zikr etilib, Abbos hamda Karaunas ariqlari oralig‘ida joylashgani ta’kidlangan (Вяткин 1902: 38). V. L. Vyatkin yozishicha, Zanjirbog‘ atamasi “Sanjarfag‘n” atamasining shevalarda o‘zgarib ketgan shakli bo‘lishi mumkin.

Abgor. Abgor rustaqi eski Darg‘om kanalining janubiy qismida, hozirgi Nurobod tumani hududlariga mos kelishi mumkinligi ilmiy adabiyotlarda aytib kelinadi. Manbalarda bu rustaqda sun‘iy sug‘orish tizimlari yaxshi rivojlanmagani, aholining bir qismi lalmikor (yomg‘ir suviga asoslangan) dehqonchilik bilan shug‘ullangani, ko‘pchiligi esa ko‘chmanchi chorvachilikka

ixtisoslashgani yozilgan. Ibn Havqal Abgor rustaqida bir nechta qishloqlar bo'lganligini ekanini ta'kidlaydi (Ibn Havqal 2011: 209). Arxeologik tadqiqotlar ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Ofarinkent. Markaziy Sug'dda bevosita shahar maqomida bo'lmagan, biroq hajmi katta, iqtisodiy ahamiyati yuqori bo'lgan qishloqlar ham mavjud edi. Ulardan biri Ofarinkent (Afrankad) bo'lib, harbiy-strategik jihatdan u Buxoro–Samarqand yo'li bo'yicha muhim tugun vazifasini bajargan. Sug'd ishxidlari tomonidan asos solingan bu maskan VII asrdayoq paydo bo'lib, keyinchalik voha dehqonchiligining markazlaridan biri sifatida rivojlangan.

Kushoniya. Yozma manbalarda "Sug'dning yuragi" deb ta'riflangan Kushoniya ham Markaziy Sug'dda muhim siyosiy-iqtisodiy mavqega ega bo'lgan. Ibn Havqal, Istaxriy va boshqa musulmon muarrixlari asarlarida u alohida tilga olingan. Kushoniya Ishtixon orqali o'tuvchi yo'lda joylashgan bo'lib, bu erdagi bog'lar, qishloqlar va irrigatsiya tizimlari juda taraqqiy etgani, shuningdek, ko'plab karvonlar aynan ushbu maskan orqali o'tgani nazarda tutilgan.

Kushoniya nomining kelib chiqishi borasida bir necha fikrlar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar uni qadimda bu hududda Kushon imperiyasi ta'siri kuchli bo'lgani bilan bog'laydi. Shu bilan birga, bu nom mahalliy onomastika bilan uzviy bog'liq holda, ya'ni qadimiy sug'dcha toponimlardan birining o'zgargan shakli sifatida ham qaralishi mumkin. Har qanday holatda ham, manbalarda Kushoniya aholisi zich joylashgan, dehqonchilik, tokzorchiilik va chorvachilik taraqqiy etgan, shahar arxitekturasi rivojlangan mintaqalardan biri sifatida zikr etiladi.

Musulmon mualliflar Kalyab, Kesh, Romitan, Nasaf (Qarshi) kabi boshqa yirik shaharlar bilan bir qatorda Kushoniyani ham qoziq bo'lgan* markazlardan biri sifatida ko'rsatadi. Bu erda qishloqlar soni nisbatan ko'p, sersuv vodiylar va bog'lar mavjud bo'lganligi iqtisodiy hayotni yuksaltirgan. Bozorlarida ipak matolar, rezavorlik mahsulotlari, meva-sabzavotlar savdosi yo'lga qo'yilgani haqida ham ayrim ma'lumotlar uchraydi. Shunday qilib, Kushoniya Markaziy Sug'dda dehqonchilik bilan bir qatorda savdo yo'llarini ta'minlovchi muhim tranzit maskan bo'lib xizmat qilgan.

Markaziy Sug'dda urbanizatsiya jarayonlari rivojida faqat shaharlar emas, balki yirik qishloqlar ham iqtisodiy-siyosiy jihatdan katta rol o'ynaganini ko'rsatadi. Ofarinkent, Kabudanjaket, Ishtixon, Dobusiya, Abgor, Shavdor, Sanjarfag'n (Zanjirbog') kabi rustaqlar va qishloqlar o'zining tabiiy-geografik joylashuvi, sug'orish tizimlari va madaniy rivojlanishi bilan ajralib turgan. Ularda dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik, hunarmandchilik keng tarqalgan bo'lib, karvon yo'llari aynan shu hududlar orqali ham o'tgan.

Ko'rinib turibdiki, Markaziy Sug'dda tartibli irrigatsiya tizimi mavjud bo'lgan. Shu bois mazkur hududlar nafaqat mintaqaning iqtisodiy hamda siyosiy hayotida, balki ilmiy madaniyatida ham muhim o'rin tutib kelgan. Musulmon manbalari, shuningdek, Xitoy sayyohlari, ilk rus tadqiqotchilari va zamonaviy arxeologiya yutuqlari birgalikda o'sha davr tarixini, shu jumladan Kushoniya kabi muhim maskanlarning asosiy xususiyatlarini qayta tiklash imkonini berib, Markaziy Sug'd tarixining rang-barang tasvirini yaratadi.

Sug'd qishloqlarining iqtisodiy o'rni.

Arxeologik va yozma manbalar tahlili Sug'd qishloqlari ma'lum bir iqtisodiy markazlar atrofida joylashib, shu markazlarning asosiy xom ashyo bazasi bo'lib xizmat qilganiga ishora qiladi.

Markaziy Sug'dning Samarqand, Dabusiya, Bunjikas, Barket, Kabunjaket, Vidor, Kushoniya, Ishtixon, Robinjon va Rivdad kabi urbanistik markazlarida taraqqiy etgan kulolchilik, to'qimachilik, qog'oz ishlab chiqarish, oziq-ovqat ishlab chiqarish, ko'ndchilik, zargarlik, temirchilik, shishasozlik, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi hunarmandchilik yo'nalishlarining asosiy xom-ashyosi voha va tog' tegralari qishloq joylaridan etkazib berilgan.

Somoniy va Qoraxoniylar hukmdorlar qishloq xo'jaligini ham ko'tarishga intilganlar. Qishloq xo'jaligi nafaqat aholi turmush tarzining asosi, balki umumiy iqtisodiy o'sish va samaradorlikning

muhim jihati bo'lgan. Ushbu sohadagi rivojlanish shaharlashuv, savdo, mehnat bozori va hunarmandchilikning o'sishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Ayniqsa xalifalik davrida islom sharqida qishloq xo'jaligida misli ko'rilmagan ko'tarilishlar yuz bergan. Bu davrda qishloq xo'jaligi oddiy dehqonchilikdan yangi bosqichga ko'tariladi. Arxeologik va tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, yangi ekin turlari joriy qilingan. Shu bilan birga, sug'orish tizimlari yangilanib, ekin ekishning samaradorligi oshirilgan. Masalan, bir yilda ikki marta hosil olish amaliyoti keng tarqalgan. Bunday texnik taraqqiyot natijasida erdan foydalanish unumdorligi ancha oshib, hosildorlik ko'paygan. Qishloq xo'jaligi faqat oziq-ovqat etishtirishni emas, balki shaharlardagi hunarmandchilik va sanoat faoliyatini ham ta'minlab bergan. Don, paxta, jun, teridan tayyorlangan xom ashyolar shahar hunarmandlari tomonidan qayta ishlangan. Shunday qilib, qishloq xo'jaligi shahar iqtisodiyotini bog'lab turgan asosiy halqa vazifasini bajargan. Masalan, Misrda davlatning qishloq xo'jaligi ustidan qat'iy nazorati shakllangan. Yer maydonlari, ekin turlari, soliq miqdori va aholi mehnati to'liq xujjatlashtirilgan. Bu hisob-kitoblar orqali davlat naqd pul yig'ib, iqtisodiy siyosatida aniq rejalarga amal qilgan. Soliq yig'imgilarida naqd pul aylanmasi rivojlangani ham qishloqlar bozor tizimiga integratsiyalashganidan dalolat beradi. Al-Andalus (musulmon Ispaniyasi) va Misr qishloq xo'jaligida etakchi hududlardan bo'lgan. Al-Andalusda aholi o'sishi, erlardan samarali foydalanish va sug'orish tizimlarining kengaytirilishi natijasida iqtisodiy faollik kuchaygan. Barbarlarning qishloqlarga ko'chib kelishi va yangi erlarni o'zlashtirishi ham bu rivojga turtki bergan. Qishloq xo'jaligi islom dunyosida iqtisodiy o'sish va samaradorlikning poydevori bo'lgan. Yangi texnologiyalar, sug'orish tizimlari, aholining mehnati va davlat siyosati tufayli erlar unumli o'zlashtirilgan, hosildorlik oshgan va bozorlar bilan chambarchas bog'langan. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ham ta'minlab bergan (Shatzmiller 2011: 132–184). Umumislom dunyosining Yaqin va O'rta Sharq, Mag'rib va Janubiy Yevropa mintaqalarida yuz bergan bunday iqtisodiy yuksalishlar Movarounnahrda ham o'z aksini topgan, albatta.

Tadqiqotlarda Sug'dda shaharlardagina emas, balki undan chetdagi qishloqlarda ham hunarmandchilik taraqqiy etgani o'z ifodasini topgan. Somoniylar davrida naqshinkor matoga naqsh - tirazlar tayyorlanadigan maxsus ustaxonalarga ega bo'lganlar. Al-Utbiy Somoniylar elchisining Adud ad-Dauli (Adud ad-Davla) saroyiga olib kelgan sovg'a haqidagi hikoyani keltirgan, unga ko'ra elchi sovg'a sifatida tiraz tushirilgan 1000 dona kiyim (yoki kiyim uchun mato bo'lagi) keltirgan. Bu tirazlarda Nuha ibn Mansur nomi zikr etilgan bo'lsa, 500 dona kiyim Ubaydullah ibn Ahmad nomi bilan bezatilgan, qolgan bir qismi esa hojib Abu-l-Abbos Tash nomi bilan tayyorlangan edi (Беле-ницкий и др. 1973: 272).

Al-Muqaddasiyga ko'ra, Samarqandda kumushrang matolar (simg'un), turklar tomoniga eksport qilingan «samarqandcha» parcha, qizil «mumarjal» matosi, zig'irdan ishlab chiqarilgan «siniziy» va turli xil ipak matolar ishlab chiqarilgan.

Buxoro va Dobusiya shaharlarida paxtadan tayyorlanadigan «vedariy» matolar ishlab chiqarilgan bo'lib, ular ba'zan «xurosoncha parcha» deb ham nomlangan. Ibn Xavqal bunday matodan tikilgan kiyimni besh yil davomida kiyib yurgani haqida hayajon bilan yozadi: bu mato muloyim, biroz sariq tusdagi zich to'qimalik bo'lib, oqartirish jarayonidan o'tkazilmagan. Xorasonda uni amirlardan tortib vazirlar, askarlar va «oddiy xalq» ham kiygan. Biroq bu so'nggi fikr kam ta'minlangan insonlarga tegishli emas, chunki «vedariy» matosi 2 dan 20 dinorgacha narxlangan bo'lib, asosan davlat xizmatida bo'lmagan boy shaharliklar uchun mo'ljallangan edi.

Robinjon qizil jun chakmonlari bilan mashhur bo'lgan. 712-yilda Robinjon yaqinida arablar bilan sug'dlar o'rtasida sodir bo'lgan jang haqida so'zlar ekan, at-Tabariy ham shu qizil jun chakmonlarni eslab o'tgan.

Ko'pgina shaharlarda temirchilar chetdan keltirilgan qorishma yoki qayroq temir bo'laklarini ishlovdan o'tkazganlar. Temirchilik faqat shaharlardagina emas, deyarli barcha qishloqlarda ham

mavjud bo'lgan, biroq shaharlarda temirchilik ancha ixtisoslashgan shaklda rivojlangan (Беленицкий и др. 1973: 286).

O'rta asr davrida Markaziy Osiyo hududida joylashgan qishloqlar geosiyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda muhim o'rin tutgan. Bunday qishloqlarda mahalliy aholi qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangani barobarida, har bir mintaqaning o'ziga xos xunarmandchilik an'analari ham rivojlangan. Ular nafaqat ichki bozorda talabni qondirgan, balki Markaziy Osiyodan o'tgan savdo yo'llari (Janubiy, Sharqiy yoki Buyuk Ipak yo'li tarmoqlari) orqali chet ellarga ham eksport qilib, mintaqaning iqtisodiy ravnaqiga hissa qo'shgan.

Sug'd qishloqlar Markaziy Osiyodagi yirik shaharlar iqtisodiy aloqalarni ta'minlashda qishloqlar asosiy joylashuv punktlari bo'lib, ushbu yo'llarda safar qilayotgan karvonlar uchun dam olish, oziq-ovqat zaxiralarini to'ldirish maskanlari sifatida xizmat qilgan. Qishloq xo'jaligining (dehqonchilik, chorvadorlik) rivojlanganligi shaharlar aholisining oziq-ovqat, paxta, jun kabi xom ashyo talablarini ta'minlashda muhim bo'lgan.

Ko'chmanchilar bilan savdo Markaziy Osiyoning shimoliy-sharqiy mintaqalarida ayniqsa katta ahamiyat kasb etgan, chunki o'sha erlarda vohalar zanjiridan keyin keng dashtlar boshlanar edi. Bu hududlardan po'stinlar (teri), go'sht va jun olib kelingan. Qayta ishlangan teri esa boshqa shaharlarga olib ketilgan yoki tayyor mahsulot ko'rishida ko'chmanchilarga qaytarilgan. Boshqa mintaqalarda ko'chmanchilar bilan savdo ancha kamroq o'rin tutgan.

Ko'chmanchilar bilan savdo ta'sirida ayrim joylarda mavsumiy yarmarkalar paydo bo'ldi. Buxoro vohasida X–XI asrlar boshlarigacha yarmarkalar Tavavis va Sharg'da bo'lib o'tar edi. Shimoliy-sharqiy dasht hududlarida esa yarmarkalar ko'chmanchilarning mavsumiy ko'chishlari bilan chambarchas bog'liq edi. Dix-i Nudjiketda har bahor uch oy davomida yarmarka tashkil etilib, u erga juda ko'p chorva hayvonlari olib kelinar edi. Narxi suyaklardan ajratilgan bir man go'sht uchun hatto 1/4 dirhamgacha tushardi. XII asrda yarmarkalar ahamiyati pasaya boshladi. Buxoro vohasi shaharlarida esa yarmarkalar o'rnida faqat haftalik bozorlar qolgan. Bu holatni har tomonda ham hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivoji, ham savdoning kuchayishi bilan izohlash mumkin. Chunki savdo taraqqiyoti har kunlik tovar etkazib berishni ta'minlab, uzoq kutilgan mavsumiy yarmarkalarga bo'lgan ehtiyojni kamaytirgan.

O'rta asr davrida muhim yirik qishloqlar atrofida madaniy, harbiy ahamiyatga ega kichik qal'alar, qarorgohlar joylashgan bo'lib, ular turli davlatlar faoliyati davrida joylashuv jihatdan strategik ahamiyat kasb etgan. Arxeologik tadqiqotlarda qishloqlarning siyosiy tayanch ekanligining dalili bu ko'shklardir. Ko'shklar — bu qishloq joylarida qurilgan zodagonlarga tegishli yozgi saroylar, mulk nazorati nuqtalari yoki yarim mudofaa ahamiyatiga ega hashamatli inshootlari bo'lib, zodagonlarning shahardan tashqaridagi hayotining muhim elementlaridan biri bo'lgan. Ular sug'oriladigan erlar, bog'lar va chorvachilik hududlariga yaqin joylashgan, qishloq xo'jaligining ijtimoiy va iqtisodiy boshqaruviga xizmat qilgan. Ayrim ko'shklar mudofaa xususiyatlariga ega bo'lsa-da, ko'pincha boylik va nufuz ramzi bo'lgan. Shu bilan birga, ko'shklar ombor, ishlab chiqarish markazi va ma'muriy nuqta sifatida ham faoliyat yuritgan. Arxeologik topilmalar bu binolarning qishloq infratuzilmasidagi o'rnini yanada ravshanlashtirmoqda (Piekarz 2019: 493–508).

Sug'd qishloqlari ekologik joylashuvi va turli tabiiy sharoitlariga ko'ra, hunarmandchilik turlari va xom-ashyo etkazib berishiga ko'ra bir-biridan farqlangan. Suv resurslari etarli bo'lgan qishloq aholisi— don, meva, gil, bo'yoq, paxta bilan ta'minlagan. Tog' tegralari hududlarida chorvachilik taraqqiy etgani bois shahar aholisiga jun, teri, go'sht, sut mahsulotlari bilan birga rudalar ham etkazib bergan. Shu o'rinda aytish joizki, Sug'dning qishloq joy makonlari faqat xom-ashyo etkazib berish manbasi bo'lmasdan, bu erda ichki talab uchun mahsulotlar ishlab chiqaradigan hunarmandchilik ustaxonalari bo'lgan. Buning misoli sifatida shaharlardan tashqarida ham kulolchilik va ruda eritish xumdonlarining topilishini ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

Zarafshon vohasining yirik urbanistik markazlari va ularning atrofidagi o'nlab katta kichik qishloqlari yarim ko'chmanchilar orasidagi muhim tutash nuqtalar bo'lgan. Ular orqali ko'chmanchilar va muqim aholi o'rtasida iqtisodiy va madaniy almashinuv bo'lgan.

Voha atrofida istiqomat qiluvchi ko'chmanchi va boshqa aholi chorva mahsulotlari (go'sht, sut, jun), terilar, chorva, ov hayvonlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari shahar aholisi ipak, mato, hunarmandchilik buyumlarini o'zaro almashishganlar. Bu ikki tomon bir-birining ehtiyojini mahsulot almashish yoki pul asosida qondirgan.

Tog' etaklarida hamda dasht hududlarida istiqomat qiluvchi aholi karvonlar uchun xavfsizlik, transport, tuya va ot kabi xizmatlarni taklif etganlar.

Ko'chmanchilar yozda voha shaharlariga tushib savdo qilganlar. Shaharlar yarmarkalarida mahsulotlar almashgan. Bu savdo bilan birga madaniy ta'sirlar ham yuzaga kelgan.

Ko'chmanchi davlatlar (qoraxitoylar, qaraxoniylar va h.k.) shaharlar bilan iqtisodiy shartnomalar tuzgan. Bozor, soliq va ma'muriy tizimlar joriy qilingan. Ko'chmanchilar muqim iqtisodiyotga moslashgan.

Ko'chmanchilar va voha shaharlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar keng qamrovli bo'lib, nafaqat mahsulot savdosi, balki logistika, siyosiy aloqa va madaniy ta'sirlar orqali ham amalga oshgan. Bu munosabatlar Markaziy Osiyodagi sivilizatsion taraqqiyotda muhim rol o'ynagan (Liu 2015: 211–229).

Shu o'rinda ta'kidlash joizki ko'plab tadqiqotlarda Markaziy Osiyoning qadimgi va o'rta asrlar davri iqtisodiy-siyosiy va harbiy hayotida katta mavqega ega ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchilar jamiyatining iqtisodiy bazasi faqat chorvachilik va qisman hunarmandchilik edi degan fikr shakllangan (Frachetti et al. 2024:1118–1124).

Markaziy Osiyo xalqlari haqidagi "ko'chmanchi stereotip", ya'ni ularni faqat ko'chmanchi va muqim hayot tarzidan yiroq xalqlar sifatida tasvirlash – asosan siyosiy va ideologik manbalar ta'sirida shakllangan. Bunday yondashuv qadimgi yunon, xitoy va sovet davri manbalaridan kelib chiqqan bo'lib, tarixiy haqiqatni to'liq aks ettirmaydi.

Arxeologik topilmalardan ma'lumki, Markaziy Osiyo aholisi faqatgina ko'chmanchi bo'lib qolmasdan, sug'oriladigan qishloq xo'jaligi, chorvachilik, don etishtirish va hunarmandchilik bilan ham shug'ullangan.

Fitolitlar, urug' qoldiqlari va izotop tadqiqotlari bu hududlarda bug'doy, arpa, toriq kabi turli ekinlar keng etishtirilganini ko'rsatadi. Shuningdek, izotop tahlillari orqali ko'p odamlar yil davomida bir joyda yashaganligi ham aniqlangan. Bu esa nomadizm (ko'chmanchilik) aholining yagona turmush-tarzi emasligini isbotlaydi.

Markaziy Osiyo jamiyatlari ijtimoiy ierarxiya, muqaddas joylar, qabristonlar, muhandislik inshootlari va moliyaviy tizimlarga ega bo'lgan. Hunarmandchilik, metall ishlovi, sopol ishlab chiqarish kabi faoliyatlar esa ixtisoslashgan iqtisodiy hayot mavjudligini ko'rsatadi. Ko'chmanchilik va muqimlik bir-biriga qarshi tushunchalar emas, balki hududiy va mavsumiy sharoitga moslashgan, uyg'unlashgan turmush tarzidir. Bugungi etnografik kuzatuvlar ham tarixiy madaniy xilma-xillikni tasdiqlaydi.

O'rta asrlar davri aholi turmush tarzida ko'chmanchilik, dehqonchilik va hunarmandchilik bir vaqtda mavjud bo'lgan. Shu sababli, arxeologik tadqiqotlar faqat nomadik modellarga emas, balki mintaqaning haqiqiy, murakkab va xilma-xil hayotiga asoslangan yondashuvni talab qiladi (Spengler et al. 2021: 675–706).

Biz ko'rib chiqayotgan davr qishloqlarining iqtisodiy-siyosiy tizimi haqida Xuroson misolida umumiy tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. Xuroson tog'li va suvga boy mintaqalardan iborat bo'lib, qishloqlar asosan irrigatsiya tizimlari (koriz, kanot) orqali sug'oriladigan hududlarda

joylashgan. Bu erda aholi asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Qishloq jamiyati hayoti tabiat bilan uzviy bog'liq bo'lib, suv manbalari boylik va tirikchilik vositasi bo'lgan.

Katta erlar dehqonlar qo'lida bo'lib, ular mulkdorlik bilan birga mahalliy ma'muriy vazifalarni ham bajargan. Ular ko'pincha arab qabilalariga "mavlo" sifatida xizmat qilganlar. Qishloq aholisi bo'lgan oddiy dehqonlar – asosiy ishchi kuch sifatida turmush kechirgan, ularning huquklari va iqtisodiy ahvoli ko'p hollarda er egasi va soliq tuzilmalariga bog'liq bo'lgan.

Arablar hujumidan so'ng, mavjud sosoniy soliq tizimi saqlanib qolingan. Xiroj – er solig'i sifatida joriy etilgan bo'lib, bu aholiga jiddiy iqtisodiy bosim bo'lgan edi. Xurosonda 22 yil davomida 19 nafar soliq yig'uvchi almashgan. Demak, markaziy hokimiyatning bu hududdagi asosiy maqsadi moliyaviy manfaat bo'lgan. Xurosondan 44.8 million dirham, 2000 ta turk quli, matolar va qimmatbaho tovarlar to'plangan (Azad 2021: 343–344).

Qishloqlar shaharlarni oziq-ovqat, jun, paxta, ipak va teri bilan ta'minlagan. Qishloq mahsulotlari bozorlarda sotilgan, yarmarkalarda savdo qilingan. Xususan, Balx, Nishopur, Marv kabi shaharlar atrofida qishloq iqtisodiyotini tarmoqlashgan shaklda kuzatish mumkin edi.

Suv qishloq hayotining asosiy omili bo'lgan. Irrigatsiya tizimlari "mirob" kabi mahalliy mutasaddilar tomonidan nazorat qilingan. Balx shahridagi 12 ta kanal qishloqlarni sug'orishda foydalanilgan. Suvning adolatli taqsimlanishi va texnikasi qishloq iqtisodiyotining barqarorligini ta'minlagan (Azad 2021: 332–345).

O'rta asrlardagi qishloqlar Markaziy Osiyo tarixida, iqtisodiyoti va madaniyatida muhim o'rin tutib, garchi ko'p hollarda asosiy ahamiyatdan mahrum holda qaralgan bo'lsa-da, amalda shaharlar bilan baravar darajada ta'sirga ega bo'lgan. Qishloqlar qulay transport yo'llari yaqinida joylashgani tufayli, o'z mahsulotlarini nafaqat mamlakat ichki bozoriga, balki tashqi bozorlarga ham etkazib berish imkoniga ega bo'lgan. Shu orqali ular umummintaqaviy savdo-iqtisodiy jarayonlarda faol ishtirok etgan.

Xulosa.

IX–XIII asrlarda Sug'd mintaqasining qishloqlari Markaziy Osiyoning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Ushbu davrda Sug'd hududi Somoniylar va Qoraxoniylar davlatlari tarkibida bo'lib, qishloqlarning rivojlanishi dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik va hunarmandchilik kabi sohalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Sug'd qishloqlari asosan sug'oriladigan erlar atrofida barpo etilgan bo'lib, murakkab irrigatsiya tizimlari orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yuqori hosildorligiga erishilgan. Qishloqlarda don, sabzavot va poliz ekinlari, o'nlab turdagi mevalar va uzum navlari etishtirilgan bo'lib, bu mahsulotlarning katta qismi shaharlar bozorlarini ta'minlagan.

Sug'd qishloqlarida hunarmandchilik sohalari ham rivojlangan bo'lib, kulolchilik, mato ishlab chiqarish va boshqa kasb-hunarmandchilik tarmoqlari mavjud bo'lgan. Ipak yo'li orqali o'tgan savdo yo'llari bo'ylarida faoliyat ko'rsatgan qishloqlarning iqtisodiy mavqeini yanada oshirgan va ularni mintaqalararo savdo aloqalarining faol ishtirokchisiga aylantirgan.

Aholining ijtimoiy tuzilishi ham murakkab bo'lib, qishloqlarni mahalliy boshliqlar (rais) boshqargan. Qishloqlarda mustaqil siyosiy hokimiyat mavjud bo'lmagan va ular markaziy hokimiyat tomonidan tayinlangan soliq yig'uvchilar tomonidan nazorat qilingan. Qishloq aholisi asosan dehqonlar, bog'bonlar va chorvadorlardan iborat bo'lsa-da, ayrim hududlarda hunarmandlar ham faoliyat yuritgan.

Diniy va madaniy jihatdan Sug'd qishloqlari xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Islom dini bilan bir qatorda qisman zardushtiylik va nasroniylik kabi qadimiy dinlar ham saqlanib qolgan. Arxeologik qazishmalar vositasida o'rganilgan ibodatxonalar, qabristonlar va turar-joylar qoldiqlari qishloq aholisi urf-odatlarini va diniy e'tiqodlarini haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi.

Sug'd qishloqlarining o'rta asrlardagi rivojlanishi haqida arab-fors yozma manbalari keng ma'lumot beradi. Al-Istaxriy, Ibn Havqal, Al-Muqaddasiy kabi mualliflar o'z asarlarida qishloqlarning geografik joylashuvi, iqtisodiy ahamiyati va madaniy hayotini batafsil tasvirlab berganlar. Masalan, Al-Istaxriyning "Kitob al-Masalik val-Mamalik" asarida Sug'd vodiylarining boy tabiati, sug'orish tizimlari va dehqonchilik an'analari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Ibn Havqal esa "Kitob surat al-Ard" asarida Samarkand atrofidagi qishloqlarning tabiiy resurslari, hosildorligi va iqtisodiy rivojlanishi haqida so'z yuritgan.

Sug'd qishloqlari Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi rivojida muhim o'rin tutib, mintaqaning iqtisodiy barqarorligi va madaniy taraqqiyotini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Qishloqlarning rivojlanishi orqali nafaqat mahalliy aholi farovonligi oshgan, balki butun mintaqada iqtisodiy va madaniy aloqalar mustahkamlangan.

O'rta asrlar davri Markaziy Osiyo qishloqlari an'anaviy tarixshunoslikda ko'p hollarda ikkinchi darajali yoki shaharlarga qaram hududlar sifatida qaralgan. Biroq so'nggi yillardagi arxeologik topilmalar, manba tadqiqotlari va iqtisodiy tarix sohasidagi ilmiy izlanishlar qishloqlarni mustaqil va faol iqtisodiy-ijtimoiy markazlar sifatida qayta baholashni taqozo etmoqda.

Maya Shatzmiller o'zining iqtisodiy tahlilida qishloq xo'jaligi Islom dunyosidagi iqtisodiy o'sishning asosiy omili bo'lganini ta'kidlaydi. Al-Andalusdagi aholi o'sishi va dehqonchilikning kengayishi qishloq xo'jaligida ulkan samaradorlikka olib kelgan. Hinri Liu ta'kidlaganidek, qishloqlar nafaqat xom ashyo manbai, balki o'z hududida hunarmandchilikni rivojlantirgan maskanlar ham bo'lgan. Qishloq aholisi tomonidan chirmangarlik, ipakchilik, moy tayyorlash, paxta tozalash, qog'oz ishlab chiqarish kabi faoliyatlar ham amalga oshirilgan. Bu ishlab chiqarish turlari bozor bilan bog'liq bo'lib, tovar aylanmasini ta'minlagan. Qishloqlar ko'pincha Ipak yo'liga tutashgan karvon yo'llari yonida joylashgan. Bu ularga mahsulotlarni savdo orqali ichki va tashqi bozorlarga chiqarish imkonini bergan. Yarmarkalar, mavsumiy bozorlar va karvon oromgohlari qishloqlarda joylashgani, ularning savdo infratuzilmasiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Yangi tadqiqotlar nomadizm konsepsiyasini qayta ko'rib chiqib, qishloq aholisining muqim va ixtisoslashgan jamiyat bo'lganini isbotlaydi. Tuzusay, Begash, Talgar kabi manzillarda omborlar, metall ustaxonalar, suv inshootlari va uy-joylar topilgan. Bu qishloqlarning ijtimoiy tuzilmasi va iqtisodiy barqarorligini namoyon etadi.

Qishloq xo'jaligi davlat iqtisodiyotidagi muhim o'rinni egallagan. Misrda dehqonchilikda erlar, ekinlar va mehnat kuchlari soliq hisobotiga kiritilgan. Hisob-kitob qilish uchun naqd pul muomalasi rivojlangan. Davlat soliq orqali qishloqdan to'g'ridan-to'g'ri daromad olgan va uni boshqa tarmoqlarga sarflagan.

Barcha manbalar va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'rta asrlardagi qishloqlar Markaziy Osiyo iqtisodiyotining yuragi bo'lgan. Ular ishlab chiqarish, xom ashyo, oziq-ovqat, mehnat va bozor infratuzilmasi bilan ta'minlab, shaharlar rivojiga zamin yaratgan. Bugungi kunda ham qishloqlarni faqat passiv dehqon maskani sifatida emas, balki murakkab va dinamik iqtisodiy tizim sifatida ko'rib chiqish zarur.

Arxeologik tadqiqotlar qishloqlarning ekologik moslashuvi va suv resurslaridan foydalanish uslublarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shuningdek, tadqiqotlar qishloq xo'jaligi texnologiyalari, aholi migratsiyasi va etnik tarkibi haqida ham ma'lumotlar beradi.

IX–XIII asrlardagi Sug'd qishloqlari Markaziy Osiyoning iqtisodiy va madaniy rivojlanishida asosiy rol o'ynagan. Ularning rivojlanishi mintaqaning tarixiy jarayonlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi va Sug'd hududining qadimiy sivilizatsiyalar tarixidagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatadi. Shu bois, Sug'd qishloqlarining tarixi bugungi kunda ham tarixshunoslik va arxeologiya fanlarining dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotimizda IX–XIII asrlarda Markaziy Sug'd hududida joylashgan qishloqlarning lokalizatsiya masalalari va ularning iqtisodiy ahamiyati keng qamrovda, ilmiy metodlar asosida

o'rganildi. Tadqiqot uchun arab-fors yozma manbalari, arxeologik topilmalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar ma'lumotlari birgalikda tahlil qilinib, quyidagi bir necha muhim xulosalarga kelish imkoni tug'ildi.

Sug'd qishloqlarining lokalizatsiyasini aniqlash tarixiy geografiya, toponimika va arxeologik dalillarni uyg'unlashtirish orqali amalga oshirildi. Arab-fors manbalarda keltirilgan joy nomlari, farsaxda ifodalangan masofalar, tuman (rustaq) hamda shahar atrofidagi aholi manzilgohlari haqidagi ma'lumotlar zamonaviy kartografiya hamda toponimik tahlillar bilan solishtirib ko'rildi. Bu yondashuv, bir tomondan, o'rta asr davrida qishloqlar joylashuvini aniq belgilash imkonini bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, tarixiy manbalarda tasvirlangan "qishloq" tushunchasining aniq mohiyatini (shakli, boshqaruv tizimi, aholi soni, iqtisodiy bazasi) yaxshiroq anglashga zamin yaratdi.

Tadqiqotlarimiz Sug'd qishloqlarining iqtisodiy o'rni haqidagi ilmiy qarashlar yanada boyitishga xizmat qilishi mumkin. Ya'ni, ushbu qishloqlar ko'p hollarda faqat "qishloq xo'jaligi bazasi" sifatida ifodalanib kelgan bo'lsa-da, ularda dehqonchilik bilan bir qatorda xunarmandchilik, uy hunarmandchiligi, mavsumiy yarmarkalar va ko'chmanchilar bilan tovar almashinuvi ham rivojlangan. Bu esa Somoniylar va Qoraxoniylar davrlarida mintaqaviy iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda qishloqlarning o'ziga xos "ko'maklashuv bo'g'ini" rovida bo'lganini ko'rsatadi.

Qishloqlar irrigatsiya tizimi, tabiiy-geografik joylashuv va shaharlar bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar orqali bir xil butun tizim sifatida tasvirlash mumkin. Shaharlarni xom ashyo va oziq-ovqat bilan ta'minlash, xunarmandchilik mahsulotlari uchun zarur resurslarni etishtirish va qayta ishlash, karvon yo'llari uchun logistika bazasi bo'lish - bular barchasi qishloqlarning iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorligida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Ushbu mavzu orqali ham ko'chmanchilik va o'troq dehqonchilik munosabatlari yangicha yondashuv bilan ko'rib chiqish mumkin. Ko'p yillar davomida Markaziy Osiyo tarixini faqat nomad (ko'chmanchi) yoki o'troq dehqonchilik modeli bilan tushuntirish tendensiyasi mavjud edi. Biroq yangi arxeologik tadqiqotlar, fitolit hamda izotop tahlillari ushbu tasavvurni qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatgan. Bunday yondashuvni Sug'ddagi tarixiy jarayonlarga ham qo'llash zarur. Sug'dda yarim ko'chmanchilar, mavsumiy ko'chib yuruvchi qabilalar va o'troq aholi o'rtasida iqtisodiy hamkorlik mavjud bo'lgani, bu hol mintaqa taraqqiyotida muhim omil bo'lgan.

Biz qo'lga kiritgan yana bir jihat shuki, Somoniylar va Qoraxoniylar davrida qishloq xo'jaligi bir-biriga bog'liq holda o'rganish kerak hamda bu jarayon ma'lum bir "qishloq xo'jaligi renessansi" ni vujudga keltirgani haqida xulosani keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa shahar aholisining oziq-ovqat, paxta, jun, teri kabi xom ashyolarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikda ham muhim vosita bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida joylashuvi aniqlangan yoki taxmin qilingan yirik qishloqlar Markaziy Sug'd mintaqasining iqtisodiy-siyosiy ahvolidagi harbiy-strategik, ma'muriy va xunarmandchilik vazifalarini bajargani ma'lum bo'ldi. Tadqiqotlarimiz shu yo'nalishlarda ilmiy materiallar bazasini kengaytirib, Markaziy Osiyoda XIX–XX asrlarda shakllangan "ko'chmanchi stereotip"ni ham qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatmoqda.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

- Asqarov A. A.* O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Toshkent: O'zbekiston, 2015. B. 412.
- Асланов А. П.* Из истории средневекового города Иштихан // Наука и мир, №9 (61), Вып.1. – Волгоград: Издательство Научное обозрение, 2018. С. 52–54.
- Ахунбабаев Х. Г.* Древний Кабуданжакет (к вопросу локализации, генезиса и этапов развития раннефеодальных владений и средневековых рустаксов Самаркандского Согда) // Археология Средней Азии. Тезисы докладов. Ташкент: Издательство САГУ, 1990. С. 26–28.
- Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения, том I. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 783 с.

- Беленицкий А. М., Большаков О. Г., Бентович И. Б.* Культура Средней Азии в VIII — начале XIII века. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1973. 344 с.
- Бетгер Е. К.* Извлечение из книги “Пути и страны” Абул-Касыма Ибн Хаукаля //Труды САГУ. Новая Серия. Вып. 11. –Ташкент: Издательство САГУ, 1957. С.13–40.
- Вяткин В. Л.* Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята// Справочная книжка Самаркандской области. Вып. 7. – Самарканд: Типография «Товарищества», 1902, 1902. 83 с.
- Ibn Navqal.* Surat al-ard. Yerning surati. Arab tilidan tarjima va izohlar muallifi Sh.S. Kamoliddin. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2011. B. 399
- Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку: ЭЛМ, 1986. 428 с.
- Istaxriy.* Kitab al-masalik val-mamalik (Yullar va o‘lkalar kitobi) // Arab tilidan o‘zbek tiliga R.T. Xudayberganov tarjiması. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019. B. 479
- Камалиддинов Шамсиддин.* «Китаб ал-ансаб» Абу Са‘да‘Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам‘ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии / Под ред. П.Г.Булгакова. Ташкент: Фан, 1993. 210 с.
- Камалиддин Шамсиддин.* Новый источник по исторической географии Средней Азии. Новейшие исследования сочинения «ал-Канд фи зикр улама Самарканд». Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 372 с.
- Мукминова Р. Г.* К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам “Вақф-наме”. Ташкент: Издательство АН УзССР, 1966. 354 с.
- Al-Muqaddasi.* Ahsan al-Taqasim fi Ma’rifat al-Aqalim. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Vol. 5. al-Muqaddasi. Descriptio Imperii Moslemici / ed. H. Goerke. Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Leiden: E. J. Brill, 1875. 303 p.
- Azad A.* Ecology, Economy, and the Conquest of Khurasan // The Umayyad World / ed. by A. Borrut. – London; New York: Routledge, 2021. P. 332–345
- Frachetti M. D, Berner J, Liu X, Henry Er, Maksudov F, Ju T.* Large-scale medieval urbanism traced by UAV-lidar in highland Central Asia // Nature. 2024 Oct;634(8036):1118–1124. doi: 10.1038/s41586–024–08086–5. Epub 2024 Oct 23. PMID: 39443807.
- Liu X.* Nomads and Oasis Cities: Central Asia from the 9th to the 13th Century // The Wiley Blackwell History of the World. – Hoboken: Wiley Blackwell, 2015. P. 211–229.
- Piekarz P.* Central Asian köshks from the Islamic period before the Mongol conquest: fortified, semi-fortified or unfortified? // Polish Archaeology in the Mediterranean. Vol. 28/2. 2019. – P. 493–508.
- Spengler, R. N., Ventresca Miller, A. R., Schmaus, T., Matuzevičiūtė, G. M., Miller, B. K., Wilkin, S., et al.* An imagined past?: Nomadic narratives in Central Asian archaeology. Current Anthropology, 62(3): 714245, 2021. pp. 251–286. doi:10.1086/714245
- Yāqūt al-Ḥamawī.* Mu‘jam al-Buldān / ed. M. J. de Goeje. In: Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Vol. 5. Leiden: E.J. Brill, 1875. 303 p.
- Shatzmiller M.* Economic Performance and Economic Growth in the Early Islamic World // Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. 54, No. 2. 2011. P. 132–184. – DOI: 10.1163/156852011X586831.
- Ciner O.* El-Makdisi’nin Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi: yüksek lisans tezi / Osman Ciner; danışman: Peter Starr. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018. 347 s.

REFERENCES:

- Al-Muqaddasi. 1875. *Ahsan al-Taqasim fi Ma’rifat al-Aqalim (The Best Divisions for Knowledge of the Regions)*. In Goerke, H. (ed.). Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Descriptio Imperii Moslemici, Vol. 5. Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften; Leiden: E. J. Brill Publ., 303. (In Arabic).
- Askarov, A. A. 2015. *O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi (The History of the Origin of the Uzbek People)*. Tashkent: O‘zbekiston Publ., 412. (In Uzbek).

- Aslanov, A. P., 2018. *Iz istorii srednevekovogo goroda Ishtixan (From the History of the Medieval City of Ishtikhan)*. In *Nauka i mir*, No. 9 (61), Vol. 1. Volgograd, 52–54. (In Russian).
- Axunbaev, X. G., 1990. *Drevnij Kabudanjaket (k voprosu lokalizacii, genezisa i etapov razvitiya rannefeodal'nyx vladenij i srednevekovyx rustakov Samarkandskogo Sogda) (Ancient Kabudanjaket: On the Issue of Localization, Genesis, and Stages of Development of Early Feudal Possessions and Medieval Rustaks of Samarkand Sogd)*. In *Arkheologiya Srednej Azii*. Tezisy dokladov. Tashkent, 26–28. (In Russian).
- Azad, A., 2021. *Ecology, Economy, and the Conquest of Khurasan*. In Borrut, A. (ed.). *The Umayyad World*. London; New York: Routledge Publ., 332–345. (In English).
- Bartold, V. V., 1963. *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya (Turkestan in the Era of the Mongol Invasion)*. In *Sochineniya*, Vol. 1. Moscow, 783. (In Russian).
- Belenickij, A. M., Bol'shakov, O. G., Bentovich, I. B., 1973. *Kultura Srednej Azii v VIII – nachale XIII veka (The Culture of Central Asia in the 8th – Early 13th Century)*. Moscow: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturny Publ., 344. (In Russian).
- Betger, E. K., 1957. *Iz vlechenie iz knigi "Puti i strany" Abul-Kasima Ibn Xaukalia (Excerpts from the Book "Routes and Countries" by Abul-Qasim Ibn Hawqal)*. In *Trudy SAGU*. Novaya Seriya, Vol. 11. Tashkent: SAGU Publishing House, 13–40. (In Russian).
- Ciner, O., 2018. *El-Makdisi'nin Ahsenü'l-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm Isimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi (Evaluation and Turkish Translation of al-Maqdisi's Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim)*. Master's Thesis. Istanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Institute of Social Sciences Publ., 347. (In Turkish)
- Frachetti, M. D., Berner, J., Liu, X., Henry, E. R., Maksudov, F., Ju, T., 2024. *Large-scale Medieval Urbanism Traced by UAV-lidar in Highland Central Asia*. *Nature*, Vol. 634, No. 8036, 1118–1124. doi: 10.1038/s41586-024-08086-5. PMID: 39443807. (In English).
- Ibn Xavqal. 2011. *Surat al-ard. Erning surati (The Face of the Earth)*. Translated from Arabic and with notes by Sh. S. Kamoliddin. Tashkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti Publ., 399. (In Uzbek).
- Ibn Xordadbe. 1986. *Kniga putej i stran (The Book of Roads and Kingdoms)*. Translated from Arabic, with commentary, research, indexes, and maps by Naila Velikhanova. Baku: Elm Publ., 428. (In Russian).
- Istaxriy, 2019. *Kitab al-masalik val-mamalik (Yullar va o'lkalar kitobi) (The Book of Roads and Kingdoms)*. Translated from Arabic to Uzbek by R. T. Xudaybergenov. Tashkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Publ., 479. (In Uzbek).
- Kamoliddin Shamsiddin, 2014. *Novyj istochnik po istoricheskoy geografii Srednej Azii. Novejshie issledovanija sochinenija "al-Kand fi zikr ulama Samarkand" (A New Source on the Historical Geography of Central Asia. Latest Research on the Composition "al-Kand fi zikr ulama Samarkand")*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 372. (In Russian).
- Kamoliddinov, Sh. S., 1993. *Kitab al-ansab Abu Sa'da 'Abdalkarima ibn Muhammada as-Sam'ani kak istochnik po istorii i istorii kul'tury Srednej Azii (Kitab al-Ansab by Abu Sa'd 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam'ani as a Source on the History and Cultural History of Central Asia)*. Edited by P. G. Bulgakov. Tashkent: Fan Publ., 210. (In Russian).
- Liu, X., 2015. *Nomads and Oasis Cities: Central Asia from the 9th to the 13th Century*. In *The Wiley Blackwell History of the World*. Hoboken: Wiley Blackwell, 211–229. (In English).
- Mukminova, R. G., 1966. *K istorii agrarnyx otnoshenij v Uzbekistane XVI v. Po materialam "Waqf-name" (On the History of Agrarian Relations in Uzbekistan of the 16th Century. Based on the "Waqf-nama" Materials)*. Tashkent: Izdatel'stvo AN UzSSR Publ., 354. (In Russian)
- Piekarz, P., 2019. *Central Asian köshks from the Islamic period before the Mongol conquest: fortified, semi-fortified or unfortified? Polish Archaeology in the Mediterranean*, Vol. 28/2, 493–508. (In English).
- Shatzmiller, M., 2011. *Economic Performance and Economic Growth in the Early Islamic World*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 54, No. 2, 132–184. doi: 10.1163/156852011X586831. (In English).
- Spengler, R. N. III, Frachetti, M. D., Makarewicz, C. A., Bullion, E., Hermes, T. R., 2021. *An Imagined Past? Nomadic Narratives in Central Asian Archaeology*. *Current Anthropology*, Vol. 62, No. 6, 675–706. doi: 10.1086/717749. (In English).
- Vyatkin, V. L., 1902. *Materialy k istoricheskoy geografii Samarkandskogo vilayata (Materials on the Historical Geography of the Samarkand Vilayat)*. In *Spravochnaya knizhka Samarkandskoy oblasti*, Vol. 7. Samarkand, 83. (In Russian).
- Yāqūt al-Ḥamawī, 1875. *Mu'jam al-Buldān (Dictionary of Countries)*. In de Goeje, M. J. (ed.). *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Vol. 5. Leiden: E. J. Brill Publ., 303. (In Arabic).

9TH–13TH CENTURY RURAL SETTLEMENTS IN SOGDIANA: LOCALIZATION AND ECONOMIC SIGNIFICANCE

© 2025. **Abduvali Aslanov**

Samarkand Institute of Archaeology named after Ya. Gulomov

Keywords: Sogd, Samarkand, Samanids, Qarakhanids, Arab-Persian sources, rural settlements, localization.

This article is dedicated to the study of rural development in Central Sogdiana during the 9th to 13th centuries, focusing on the geographic location, economic systems, social structures, and cultural life of its settlements. The research draws upon Arab-Persian written sources and archaeological findings from the Samanid and Karakhanid periods. Special emphasis is placed on the methods of topographic localization of villages, using historical place names, distance measures, and modern toponymic analysis. The article highlights the significant role of Sogdian villages in the civilizational development of Central Asia. These settlements are viewed as a fundamental component of the agrarian economy of the Samanid and Qarakhanid states. The study creates an opportunity for a deeper understanding of rural life and socio-economic dynamics in the region of Transoxiana during the 9th–13th centuries.

Archaeological excavation materials and topographic data, complementing the aforementioned methods, provide deeper insights into the medieval concept of the ‘village’, its administrative structure, and economic foundation. The findings reveal that Sogdian villages relied on advanced irrigation systems and practiced agriculture, horticulture, and animal husbandry. Handicrafts, particularly textile production, played a key role in local economies. Situated near major cities and Silk Road trade routes, these settlements actively participated in regional commerce and cultural exchange. From a scholarly perspective, the article contributes to clarifying the role of Sogdian villages in Central Asian history and demonstrates their importance in the region’s economic and cultural development.